

KÚLKI ARQALÍ TÁRBIYA: BALALAR ÁDEBIYATÍNDÁ YUMOR HÁM SATIRANÍN ORNÍ

Esbosinova D.J.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307659>

Ádebiyattanıw ilimi hám ádebiyat teoriyasınan bizge málim, yumor hám satira – ekewi de kúlki arqalı insanlardı oylandırıw, jámiyettegi unamsız illetlerdiń ústinen kúliw, balalardıń erkin pikirlew qábiletin rawajlandırıw, turmısta júz berip atırǵan waqıya hám hádiyselerge óz múnásibetin bildiriwde áhmiyetli bolǵanı menen, yumor hám satira bir-birinen janrlıq qásiyetleri boyınsha ózgeshelendi.

Yumor – bul kúlkili waqıyalar, personajlar yáki sóz oınları arqalı kóterińki keypiyat oyatsa, satira – bul kúlki arqalı sınaǵa alıw, jámiyettegi unamsız jaǵdaylar yamasa ayırım insanlardıń jaǵımsız illetlerin kórsetiw arqalı bayanlaw esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı kúlkini eki baǵıtta durıs paydalana bilgen, – degen edi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde yumor hám satira máselesinde arnawlı túrli izertlew alıp barǵan ilimpaz Y.Paxratdinov. Birinshisi, quwanışlarǵa, jaqsı, ádalatlı islerge, toy-merekelerde, shadlı oın-zawıqlarda xalqımızdıń kewil qurshın qandırǵan. Ekinshisi bolsa, teńsizlikke, ádalatsızlıqqa, zalımlıqqa, zulımlıqqa usı sıyaqlı jaman illetlerge qarsı qollanılǵan. Xalıq joqarıdaǵı qılmıstıń qay birin islese de ol adamǵa jek kóriwshilik penen qaraǵan. Sonlıqtan kúlkiniń bul ekinshi túri satira esaplanadı [1,44].

Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssa-qaraqalpaqsha túsindirme sózliginde yumor hám satira terminlerine tómendegishe túsindirme beriledi: «Satira (grekshe *satira* – masqaralaw, ájiwalaw mánisinde) – turmıstaǵı unamsız nárselerdi keskin túrde qaralap, ájiwalap kórsetiwshi kórkem súwretlew usılı. Satira jay ǵana sınaw, adamnıń kemshiligin mázi ǵana ápiwayı súwretlew emes, al, Belinskiy aytqanıday, qaynaǵan ǵázeptiń pátli energiyası, shaqmaqtıń otı bolıwı kerek.

Yumor (latinsha *humor* – dálkek, kúlki mánisinde) – turmıstaǵı geypara qolaysız momentlerdi kúlki arqalı súwretlew usılı. Kóbinese ádebiy shıǵarmalarda satira hám yumor bir-biri menen aralasıp júirse de, yumor jeńil kúlkige qurılǵan, ol satira sıyaqlı nishterlemeydi, biraq ekewi de turmıstaǵı qolaysız nárselerdi dúzetiwge qaratıladı» [2,186]. Ilimpazlardıń bildirgen bul túsindirmelerine súylene otırıp, yumor menen satira arasına bir úlken diywal qoymawımız kerek degen juwmaqqa kelsek boladı. Sebebi, olar ekewi de kórkem ádebiyattıń barlıq janlarında poeziyada, prozada hám dramaturgiyada keń túrde qollanıladı, ekewiniń maqseti de bir – yaǵnıy kúlki arqalı turmıstı bayanlaw.

Ózbek ádebiyattanıw iliminde balalar ádebiyatındaǵı yumor hám satira máselesi bir qatar ilimpazlardıń izertlew obyektine aylanıp úlgergen. Ayırım izertlewshiler yumor balalar ádebiyatın kórkemlik jaqtan bayıtıwshı qural dep esaplasa, ayırımları «Satira balalar ádebiyatı ushın kerek pe?» degen sorawǵa juwap izleydi. Ózbek balalar poeziyasında yumor hám satira máselesine arnawlı túrde toqtap ótken ilimpaz G.Jurayeva yumor menen satira arasındaǵı ózgeshelikleri haqqında óz pikirlerin alǵa súredi: «Kúlki – biyǵárez hám quwnaq sıpatqa iye bolıwı, tek masqaralap emes, jeńil eskertiwshi, erkeletiwshi sıpatları bar, sonlıqtan kúlki oyatıwshı dóretpeler eki toparǵa – yumorlıq hám satiralıq shıǵarmalarǵa ajratıp úyreniledi. Biraq olar arasına «qıtay diywalı»n qoyıwımız shárt emes» [3,17]. Ilimpaz óziniń doktorlıq hám kandidatlıq dissertacijalarında balalar ádebiyatındaǵı kúlkini jaratıwshı súwretlew usılları bolǵan yumor hám satira máselelerine ayrıqsha túrde toqtap ótedi.

Ózbek ádebiyattanıw iliminde yumor hám satiranıń ózgesheliklerine D.Qurbonov, Z.Mamajonov, M.Sheralieva tárepinen basıp shıǵarılǵan «Adabiyotshunoslik lúgati»nda tómendegishe túsindirme beriledi: «Satiranıń yumordan parqı sonda, ol óz obyektinde ayırım nuqsanlar, óz ornına qoyıwǵa bolatuǵın qáte-kemshiliklerdi emes, bálkim pútkilley sınaǵa alınatuǵın, jámiyet hám onıń rawajlanıwı ushın zıyan tiygizetuǵın qáwipli illetlerdi kóredi. Usıǵan tiykar, satira dúzetiwdi emes, pútkilley joq etiw maqsetin qoyadı. Yumor bolsa kórkem shıǵarmada insanlar, waqıya-hádiyseler ústinen jeńil , biyǵárez kúliw. Yumorda kúlki ashıq-aydın kórinedi». Eki tomlıq «Adabiyot nazariyası»nda tómendegishe pikirler alǵa súrilgen: «Yumordıń satiradan parqı sonda, ol málim sociallıq hádiyseni pútkilley joq etiwdi emes, bálkim ondaǵı kemshiliklerdi azaytıw, joq etiw menen onı ele de jetilistiriwge baǵdarlaydı. Yumor arqalı insanlar ǵázepli túrde masqara etilmeydi» [4,312]. Búgingi kúnge kelip yumorlıq obrazlar arqalı jámiyettegi ótirik sóylew, erinsheklik, ashkózlik sıyaqlı unamsız illetlerdi balalar tábiyatına say túrde jetkerip beriw, insanlardaǵı tábiyatqa, janlı jániwarlarǵa bolǵan miyrimsiz múnásibetin ashıp beriw arqalı balalarǵa tárbiya beriw balalar ádebiyatınıń baslı maqsetine aylandı.

Balalar ádebiyatındaǵı yumor hám satira óz tábiyatına kóre, ulıwma ádebiyattaǵı yumor hám satiradan málim dárejede ajırılıp turıwshı ózine tán ózgesheliklerine iye. Bul ózgeshelikler eń birinshi gezekte balalar ádebiyatında kúlki payda etiwshi súwretlew qurallarınıń individual formada sáwleleniwinde hám jas kitap qumarlardıń jas ózgeshelikleriniń esapqa alıwında kózge taslanadı. Balalar tábiyatına say bolǵan tapqırılıq, shoqlıq, házilge jaqınlıq yumorlıq súwretlewlerdi payda etiwshi qurallar esaplanadı. Yaǵnıy, onda balalarǵa tán bolǵan tuyǵılar, erkelikler, arzıw-úmitler, ideyallar óz sáwleleniwiniń tabadı.

Satirada ayawsız sın pikir bolǵanı ushın da bul balalar ádebiyatında kem ushraydı. Shayır balalar tárbiyası, minezdegi ayırım kemshiliklerdi basqa deneler, haywanlarǵa kóshiriw arqalı jeńil kúlki járdeminde olardı sın pikir etedi. Tiykarınan, dramalıq túrge tiyisli komediya janrınıń tiykarında da sın pikir, baxıtsızlıqlar ústinen kúliw, olardı keskin qaralaw jatadı. Biraq buni jámiyet hár zamanda da túsine bermegen, usınıń sebepinen de kúlki quralı ádebiyattaǵı eń názik, sonıń menen birge, eń ótkir qural esaplanadı. Kóbinese, balalarǵa onıń túpkilikli mánisin jetkiziw eki márte quramalı, sebebi bala ruwxı ele jas. Ol kórgen hám esitken zatına isenedi, astarlı sóz, ósek sıyaqlı sóylesiw arqalı sın pikirlerdi de jaqsı túsınbeydi, sóz dizbekleri, súwretleytuǵın waqıyalardıń da bas mazmunın sózbe-sóz qabıl etedi. Dóretpelerdiń mánisinde birewdiń ústinen kúliw emes, bálki oǵan uqsap qalmaw, sol jaǵdaydı yamasa jaman ádetten waz keshiw áhmiyetliligi sıyaqlı shaqırıqlar jatırǵanlıǵın tolıq jetkerip bere alıw, dóretpе ақırında juwmaq formasında tuwrı húkim beriw shayırdıń sheberligine baylanıslı boladı.

Ulıwma alganda, balalar ádebiyatı ushın yumor hám satiranıń ornı bólek. Ol balanı tek ǵana kúldirip qoymastan, tárbiya, pikirlew hám keń dúnyaqarasınıń qalıplesiwine xızmet etedi. Eń dáslep, kúlki arqalı turmıstı bayanlawshı yumor balalardı kitap oqıwǵa qızıqtıradı. Qurǵaq aqıl-násiyattan kóre kúlkili waqıyalar yáki qızıqlı is-háreketlerdi óz boyında jámlegen obrazlar arqalı berilgen ideyalar balalarǵa tezirek jetip baradı. Sonday-aq, yumor – balanıń oylaw qábiletiniń, sanasınıń rawajlanıwında ayrıqsha tásir quralı. Sebebi, yumordı túsiniw ushın bala berilgen waqıyanı yamasa obrazdı óz oy eleginen ótkeredi, óz betinshe azalizleydi, ondaǵı jasırın mánilerdi túsiniw jetedi. Bul arqalı balanıń pikirlew qábileti rawajlanadı. Sonıń menen birge balalar ádebiyatında yumor óz ornında bolıwı kerek. Júdá keskin satira yamasa qopal qollanılgan háziller qollanılmawı kerek. Sebebi, balalar ádebiyatı bala kewli sıyaqlı «girbińsiz, pák ádebiyat» esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Пахратдинов Ю. Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. – Нөкис; «Қарақалпақстан», 1992.
2. Ахметов С., Ж.Есенов Ж., Жәримбетов Қ. «Әдебияттаньу атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги». – Нөкис; «Билим», 1994.
3. Жураева Г. Ўзбек болалар шеърлятида ҳажвия (XX-XXI аср материаллари асосида). Автореферат. – Тошкент, 2022.
4. Адабиёт назарияси. II том. Адабий-тарихий жараён. – Тошкент; «Фан», 1979.